

HISTORIA PAŃSTWA I PRAWA POLSKIEGO

966-1795

Wacław Uruszczak

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

4

HISTORIA PAŃSTWA I PRAWA POLSKIEGO

966-1795

Wacław Uruszczak

SERIA AKADEMICKA

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

WYDANIE

4

Wydawca
Agata Jędrasik

Redaktor prowadzący
Paulina Ambroży

Opracowanie redakcyjne
Elżbieta Lipińska

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przystępujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-518-1
4. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Pamięci syna Adama

SPIS TREŚCI

Przedmowa	17
Rozdział 1	
Zagadnienia wstępne	21
1. Przedmiot historii państwa i prawa polskiego	21
2. Historia dyscypliny	22
3. Pojęcie prawa i państwa	27
3.1. Prawo	27
3.2. Państwo	29
4. Periodyzacja historii państwa i prawa polskiego	32
Rozdział 2	
Monarchia piastowska (966–1370)	37
1. Geneza polskiej państwowości	37
2. Charakterystyka ogólna	40
3. Zasady ustrojowe	43
3.1. Zasada monarchicznej formy rządu	43
3.2. Zasada suwerenności państwa polskiego	47
3.3. Zasada stratyfikacji społeczeństwa	50
3.4. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	57
3.5. Zasada koncentracji władzy w osobie władcy	61
3.6. Zasada personalizacji władzy państwowej	66
3.7. Zasada hierarchicznej struktury urzędów państwowych	67
3.8. Zasada rozporządzalności terytorium państwa przez władcę	72
3.9. Zasada dziedziczności tronu	74
3.10. Zasada ponoszenia ciężarów osobistych i majątkowych na rzecz państwa przez jego mieszkańców	75
4. Źródła prawa w monarchii piastowskiej	76
4.1. Źródła materialne. Prawo boże	76
4.2. Źródła formalne	77
4.2.1. Zwyczaj i prawo zwyczajowe	77
4.2.2. Prawo stanowione, czyli ustawowe	81

4.2.2.1.	Przywileje	81
4.2.2.2.	Statuty	84
4.2.2.3.	Statuty Kazimierza Wielkiego	85
4.2.2.4.	Samodzielne ustawodawstwo królewskie	88
4.2.2.5.	Umowy między państwowe	89
4.2.3.	Prawa obce	90
4.2.3.1.	Źródła prawa kościelnego	90
4.2.3.1.1.	Źródła powszechnego prawa kanonicznego	90
4.2.3.1.2.	Prawo kościelne partykularne	91
4.2.3.1.3.	Znaczenie prawa kanonicznego dla rozwoju prawa polskiego	92
4.2.3.2.	Prawo niemieckie w Polsce	93
4.2.3.2.1.	Zwierciadło saskie (<i>Sachsenspiegel, Speculum Saxonum</i>)	94
4.2.3.2.2.	Weichbild magdeburski (<i>Ius municipale Magdeburgense</i>)	94
4.2.3.2.3.	Ortyle	95
4.2.3.2.4.	Prawo chełmińskie	95
4.2.3.2.5.	Prawo lubeckie	96
4.2.3.2.6.	Przywileje miejskie	96
4.2.3.2.7.	Wilkierze, czyli statuty miejskie	97
4.2.3.3.	Prawo lenne	98
4.3.	Dokumenty i ich znaczenie. Notariat publiczny	99
4.3.1.	Definicja i rodzaje dokumentu	99
4.3.2.	Forma dokumentu	100
4.3.3.	Recepcja dokumentu w Polsce	101
4.3.4.	Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce	102
4.4.	Nauka prawa	102
5.	Prawo sądowe	104
5.1.	Organizacja sądów i postępowanie sądowe	104
5.1.1.	Sądy książęce prawa polskiego	104
5.1.2.	Sądy prawa niemieckiego	105
5.1.3.	Sądy kościelne	106
5.1.4.	Niezawisłość sędziowska	107
5.1.5.	Postępowanie sądowe	108
5.1.5.1.	Proces polski	108
5.1.5.2.	Proces sądowy kościelny	109
5.2.	Prawo prywatne	110
5.2.1.	Prawo osobowe i rodzinne	110
5.2.1.1.	Podmioty prawa	110
5.2.1.2.	Małżeństwo i rodzina	112
5.2.1.3.	Inne podmioty zbiorowe	115
5.2.2.	Prawo rzeczowe	116
5.2.3.	Zobowiązania	119

5.2.4. Spadkobranie (dziedziczenie)	121
5.3. Prawo karne	123
5.3.1. Przepisy i ich karanie	123
5.3.2. Rodzaje kar	126
5.4. Kultura prawna	128

Rozdział 3

Monarchia Andegawenów i Jagiellonów (1370–1572)	129
1. Charakterystyka epoki. Unia z Królestwem Węgierskim i Wielkim Księstwem Litewskim	129
2. Zasady ustrojowe monarchii Andegawenów i Jagiellonów	131
2.1. Zasada stanowo-korporacyjnego podziału społeczeństwa	132
2.2. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	139
2.3. Zasada tolerancji religijnej	141
2.4. Zasada suwerenności Korony Królestwa	142
2.5. Zasada monarchiczno-arystokratycznej formy rządu	143
2.6. Zasada ustroju parlamentarnego	147
2.7. Zasada elekcyjności tronu	153
2.8. Zasada nadrzędności prawa	154
2.9. Zasada integralności terytorialnej Królestwa Polskiego	156
2.10. Zasady podziału władzy państwowej i hierarchicznej struktury urzędów (król – urzędy – sejm)	157
2.11. Zasada różnicowanych obowiązków ludności w zakresie obronności i skarbowości	163
2.12. Zasada samorządności	166
3. Źródła prawa	171
3.1. Źródła materialne	171
3.2. Źródła formalne	172
3.2.1. Ustawodawstwo królewskie	172
3.2.1.1. Przywileje generalne	172
3.2.1.2. Przywileje inkorporacyjne	174
3.2.1.3. Przywileje confirmacyjne	174
3.2.1.4. Statuty królewskie	175
3.2.1.5. Dekrety, edykty, ordynacje	176
3.2.1.6. Przywileje jednostkowe	176
3.2.2. Konstytucje sejmowe	177
3.2.3. Ustawodawstwo lokalne	179
3.2.4. Akty prawodawcze organów administracyjnych	179
3.2.5. Prawo zwyczajowe	180
3.2.6. Kodyfikacja prawa polskiego	181
3.2.7. Kodyfikacje partykularne	187
3.2.8. Recepja prawa rzymskiego w Polsce	190
3.2.9. Księgi sądowe	191
3.2.10. Księgi urzędów	193

3.2.11. Prawo miejskie	195
3.2.11.1. Źródła podstawowe	195
3.2.11.2. Próba kodyfikacji prawa miejskiego	196
3.2.11.3. Przywileje królewskie	196
3.2.11.4. Wilkierze	197
3.2.11.5. Konstytucje sejmowe w sprawach miejskich	197
3.2.11.6. Ortyłe	197
3.2.12. Prawo kościelne	198
3.2.12.1. Charakterystyka ogólna	198
3.2.12.2. Statuty synodalne i ich kodyfikacje	198
3.2.12.3. Księgi kościelne	199
3.2.12.4. Prawo Kościoła prawosławnego	199
3.2.13. Prawo wiejskie	199
3.2.14. Nauka prawa w XV–XVI wieku	201
3.2.14.1. Ośrodki kształcenia	201
3.2.14.2. Nauka prawa	202
3.2.15. Kultura prawna	203

Rozdział 4

Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569/1572–1795)	206
1. Powstanie Rzeczypospolitej – Unia Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1569 r.	206
2. Charakterystyka ogólna	207
3. Zasady ustrojowe	208
3.1. Zasada podziału stanowego społeczeństwa	209
3.2. Zasada wolności obywatelskich szlachty	210
3.3. Zasada równości szlachty	212
3.4. Zasada upośledzenia prawnego mieszczaństwa	214
3.5. Zasada poddaństwa chłopów	215
3.6. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	217
3.7. Zasada tolerancji religijnej (pokoju religijnego)	218
3.8. Zasada poszanowania praw mniejszości etnicznych	221
3.9. Zasada suwerenności (samowładności i niepodległości) Rzeczypospolitej ..	222
3.10. Zasada suwerenności narodu szlacheckiego	223
3.11. Zasada mieszanej (monarchiczno-republikańskiej) formy rządu	224
3.12. Zasada jedności Rzeczypospolitej	225
3.13. Zasada podziału władzy	228
3.14. Zasada ustroju parlamentarnego	229
3.15. Zasada elekcyjności tronu	230
3.16. Zasada nadrzędności prawa (zasada praworządności)	232
3.17. Zasada poszanowania partykularnych odrębności prawnych prowincji i ziem	234
3.18. Zasada odpowiedzialności głowy państwa (króla)	234
3.19. Zasady dożywotności i niepołączalności urzędów	235

3.20. Zasada samorządności	236
3.21. Zasada jednomyślności	240
3.22. Prawo wolnego głosu i wolnego sprzeciwu (<i>liberum veto</i>)	241
3.23. Zasada wyboru sędziów	243
4. Źródła prawa	243
4.1. Źródła materialne – prawo boże	243
4.2. Źródła formalne	244
4.2.1. Prawa fundamentalne. Ustawy zasadnicze	245
4.2.2. Ustawy – konstytucje sejmowe	250
4.2.3. Ustawy konfederackie	251
4.2.4. Uchwały sejmikowe	253
4.2.5. Prawo zwyczajowe	254
4.2.6. <i>Senatus consulta</i>	254
4.2.7. Traktaty międzynarodowe	254
4.2.8. Akty królewskie	256
4.2.9. Rezolucje Rady Nieustającej	256
4.2.10. Akty prawodawcze innych władz administracyjnych i sądowych, centralnych i lokalnych	257
4.2.11. Prawa partykularne	258
4.2.12. Próby kodyfikacji prawa polskiego w epoce oświecenia	262
4.2.13. Prawo miejskie – ustawy miejskie – księgi miejskie	268
4.2.14. Prawo wiejskie – ustawy wiejskie	271
4.2.15. Prawo kościelne	271
4.2.16. Akty prawne insurekcji kościuszkowskiej	273
4.2.17. Nauka prawa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (w XVI–XVIII wieku)	273

Rozdział 5

Sądownictwo i prawo sądowe w monarchii Andegawenów i Jagiellonów

oraz w I Rzeczypospolitej (1370–1795)	279
1. Sądownictwo	279
1.1. Zasady ustrojowe sądownictwa	279
1.1.1. Zasada sądów stanowych i wspólnotowych	279
1.1.2. Zasada kolegialności sądów	280
1.1.3. Zasada wybieralności sędziów	280
1.1.4. Zasada instancyjności	281
1.1.5. Zasada niezawisłości sędziów	281
1.1.6. Zasada odpowiedzialności sędziów za wydany wyrok	282
1.1.7. Zasada oddzielenia sądów od władzy administracyjnej	282
1.1.8. Prawo łaski	282
2. Organizacja sądów w XIV–XVIII w.	283
2.1. Sądy szlacheckie	283
2.2. Sądy miejskie	290
2.3. Sądy wiejskie	291

2.4. Sądy kościelne	291
2.5. Adwokatura	292
2.6. Instygatorzy	293
2.7. Reforma sądownictwa w czasach Sejmu Wielkiego (1788–1792)	293
2.8. Sądy nadzwyczajne insurekcji kościuszkowskiej (1794)	295
3. Postępowanie sądowe	296
3.1. Charakterystyka ogólna	296
3.2. Postępowanie w sądach prawa polskiego	297
3.2.1. Właściwość sądowa	297
3.2.2. Strony procesowe	298
3.2.3. Pozwanie	300
3.2.4. Terminy, dylacje, ferie sądowe	302
3.2.5. Wokanda	303
3.2.6. Rozprawa	303
3.2.7. Dowody	305
3.2.8. Wyrok	309
3.2.9. Proces niestanny	310
3.2.10. Środki odwoławcze	311
3.2.11. Egzekucja wyroków sądowych	313
3.2.12. Postępowanie konkursowe	314
3.2.13. Opłaty sądowe. Koszty postępowania	315
3.2.14. Odębności procesowe w sprawach karnych	315
3.2.14.1. Postępowanie <i>per inquisitionem</i> . Proces mieszany	316
3.2.14.2. Środki zapobiegawcze	317
3.2.15. Postępowania szczególne	319
3.2.16. Postępowanie polubowne	320
3.3. Postępowanie w sądach miejskich	321
3.4. Postępowanie w sądach wiejskich	324
4. Prawo prywatne	326
4.1. Charakterystyka ogólna	326
4.2. Podmioty prawa	328
4.2.1. Zdolność prawna i zdolność do czynności prawnych	328
4.3. Prawo małżeńskie osobowe	330
4.4. Prawo małżeńskie majątkowe	331
4.5. Prawo rodzinne i opiekuńcze	333
4.5.1. Stosunki rodzinne	333
4.5.2. Opieka	334
4.6. Prawo spadkowe	335
4.6.1. Dziedziczenie ustawowe (beztestamentowe)	335
4.6.2. Dziedziczenie testamentowe	337
4.6.3. Dziedziczenie prawem kaduka (<i>iure caduco</i>)	338
4.6.4. Działy spadkowe	339
4.6.5. Ordynacje	340
4.7. Prawo rzeczowe	340

4.7.1.	Rzeczy	340
4.7.2.	Posiadanie. Ochrona posiadania	342
4.7.3.	Własność	344
4.7.3.1.	Treść prawa własności	344
4.7.3.2.	Współwłasność. Niedział rodzinny	345
4.7.3.3.	Ograniczenia własności	346
4.7.3.4.	Ochrona własności	347
4.7.3.5.	Nabywanie własności	348
4.7.4.	Ograniczone prawa rzeczowe	350
4.7.4.1.	Wolności	350
4.7.4.2.	Użytkowanie rzeczy	351
4.7.4.3.	Ciężary realne. Wyderkaf	351
4.7.4.4.	Zastaw	352
4.8.	Prawo zobowiązań	354
4.8.1.	Zobowiązania z umów (<i>ex contractu</i>)	354
4.8.1.1.	Zawarcie umowy	354
4.8.1.2.	Ograniczenia wolności umów	357
4.8.1.3.	<i>Causa contractus</i>	359
4.8.1.4.	Utwardzenie i umocnienie zobowiązań	360
4.8.1.5.	Umowy typowe	362
4.8.2.	Zobowiązania z czynów niedozwolonych	370
4.8.3.	Zobowiązania z mocy prawa (<i>ex lege</i>)	371
4.8.4.	Wygaśnięcie zobowiązań	372
4.8.4.1.	Zapłata	372
4.8.4.2.	Egzekucja przymusowa	373
4.8.4.3.	Śmierć dłużnika lub wierzyciela	374
4.8.4.4.	Dawność (<i>praescriptio</i>)	374
4.8.4.5.	Potrącenie	374
4.8.4.6.	Porozumienie stron (nowacja)	374
5.	Prawo karne	375
5.1.	Charakterystyka ogólna	375
5.2.	Pojęcie przestępstwa	377
5.3.	Związek przyczynowy	378
5.4.	Podmiot przestępstwa	378
5.4.1.	Odpowiedzialność indywidualna. Wyjątki	378
5.4.2.	Udział w przestępstwie	379
5.4.3.	Współsprawstwo i pomocnictwo	380
5.4.4.	Podżeganie	380
5.4.5.	Poplecznictwo	380
5.5.	Usiłowanie	381
5.6.	Podmiotowa strona przestępstwa	381
5.6.1.	Wina umyślna	381
5.6.2.	Wina nieumyślna	383
5.7.	Okoliczności wykluczające karalność	383

5.7.1.	Szczególne uprawnienia	383
5.7.2.	Obrona konieczna	384
5.7.3.	Zemsta, dozwolona samopomoc	384
5.7.4.	Czynny żal	385
5.7.5.	Łaska królewska	385
5.7.6.	Uгода z pokrzywdzonym	386
5.7.7.	Dawność	386
5.7.8.	Zgoda potencjalnego pokrzywdzonego	387
5.7.9.	Stan wyższej konieczności	387
5.7.10.	Rozkaz	387
5.7.11.	Błąd	388
5.7.12.	Nieletniość, upośledzenie umysłowe	388
5.8.	Zbieg przestępstw	389
5.9.	Kara	389
5.9.1.	Cele kary	389
5.9.2.	Zasady wymiaru kary	390
5.9.2.1.	Kara odpowiednia	390
5.9.2.2.	Okoliczności wpływające na wymiar kary	391
5.9.3.	Kary publiczne	393
5.9.3.1.	Kara śmierci	394
5.9.3.2.	Kary na ciele	395
5.9.3.3.	Infamia	395
5.9.3.4.	Kary na wolności	396
5.9.3.5.	Utrata urzędu	398
5.9.3.6.	Kary majątkowe publiczne	398
5.9.3.7.	Kary arbitralne	400
5.9.4.	Kary prywatne	401
5.9.4.1.	Kary pieniężne	401
5.9.4.2.	Zadośćuczynienie moralne	401
5.9.5.	Kary kościelne	402
5.9.6.	Zakłady (<i>vadia</i>)	402
5.9.7.	Struktura kar	403
5.10.	Rodzaje przestępstw	404
5.10.1.	Przestępstwa publiczne i prywatne	404
5.10.2.	Obraza majestatu królewskiego (<i>crimen laesae maiestatis</i>) i zdrada państwa (<i>crimen perduellionis</i>)	405
5.10.3.	Przestępstwa przeciwko interesom skarbowym państwa	406
5.10.4.	Przestępstwa przeciwko religii i Kościołowi katolickiemu	408
5.10.5.	Pogwałcenie miru sądów i zgromadzeń szlacheckich	411
5.10.6.	Przestępstwa urzędnicze	412
5.10.7.	Przestępstwa wojskowe	412
5.10.8.	Przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości	413
5.10.9.	Przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu publicznemu	415
5.10.10.	Przestępstwa przeciwko interesom pospolitym	417

5.10.11. Przepęstwa przeciwko ludności żydowskiej	417
5.10.12. Przepęstwa przeciwko życiu i zdrowiu	418
5.10.13. Przepęstwa przeciwko czci szlacheckiej	420
5.10.14. Przepęstwa przeciwko obyczajności publicznej	421
5.10.15. Przepęstwa przeciwko własności prywatnej	422
5.10.16. Gwałty na osobie	424
5.10.17. Gwałty na mieniu i szkody ziemskie	424
5.10.18. Zbiegostwo poddanych	426
Epilog	
Rozbiory I Rzeczypospolitej. Przyczyny i skutki	427
1. „Zadawnione rządu naszego wady”	427
2. Rozbiory I Rzeczypospolitej	428
3. Przyczyny i skutki rozbiorów	430
Ilustracje	435
Bibliografia (wybór)	443
Indeks osobowy	469
Indeks przedmiotowy	481

PRZEDMOWA

„(...) *all law (...) is anchored in history (...)*”¹

Podręcznik *Historia państwa i prawa polskiego*, t. I (966–1795) przedstawia rozwój ustroju i prawa dawnej Polski od początku państwowości zaznaczonego doniosłą pod względem dziejowym datą porzucenia pogaństwa i przyjęcia chrześcijaństwa przez księcia Mieszka I w 966 r. aż po trzeci rozbiór Polski i utratę niepodległości w 1795 r. W ciągu przeszło ośmiu wieków następowały: powstanie i uformowanie państwa (X–XIII w.), jego rozwój i umocnienie (XIV–XVI w.), rozkład i upadek zawiniony przez elity społeczne oraz agresję mocarstw ościennych (XVII–XVIII w.). W odniesieniu do tych kolejnych etapów historii państwa polskiego w pracy przedstawiono główne instytucje ustrojowe i prawne odnoszące się do organizacji państwa oraz jego podstawowych struktur politycznych i społecznych. W niniejszym opracowaniu zerwano z aparatem pojęciowym i metodologią marksistowską, dominującą w polskiej historii prawa w czasach PRL i obecną w wielu pracach syntetycznych, a także podręcznikach akademickich wydawanych drukiem po dziś dzień. Nowością jest w szczególności periodyzacja, czyli podział na okresy, w którym zrezygnowano z kryteriów typu i formy państwa. Nowatorski charakter ma autorskie ujęcie ewolucji ustroju politycznego przez posłużenie się konstrukcją zasad ustrojowych, czyli formuł syntetyzujących główne cechy ustroju społecznego i politycznego występujące w państwie polskim w danym okresie historycznym. Ujęcie to pozwoliło na wykazanie istotnej ciągłości w rozwoju polskiej państwowości. W porównaniu z innymi podręcznikami rozbudowane zostały rozważania o źródłach prawa, w których starano się pokazać trwale osiągnięcia kultury prawnej dawnej Polski oraz jej ewolucję. Obszerne są także fragmenty poświęcone dawnemu prawu polskiemu politycznemu i sądowemu. Chodzi o pokazanie dorobku Polski w tym zakresie. Prawo dawnej Polski wyszło z użycia w następstwie utraty niepodległości pod koniec XVIII wieku. Mimo to przedstawienie jego głównych instytucji oraz podstawowych zasad pozwala poznać i ocenić dorobek dawnych pokoleń w dziedzinie prawa, a nadto lepiej zrozumieć analogiczne współczesne instytucje prawne. Przecież wiele z nich, jak system parlamentarny, samorząd, własność i inne prawa rzeczowe, małżeństwo, opieka, spadkobranie, spółka, weksel, wywodzi się z przeszłości. Zawarty w niniejszej książce obraz instytucji ustrojowych i prawnych przedzro-

---

¹ R. Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, Oxford 1999, s. 11.

rowej Polski pokazany został – zgodnie z przekonaniem autora – rzetelnie i bez uprzedzeń ideologicznych i politycznych, tak charakterystycznych dla historiografii epoki PRL. Uznając prawdę za fundamentalny cel badań naukowych, także nad przeszłością, instytucje oraz zasady organizacji i funkcjonowania dawnego polskiego państwa i prawa przedstawiono z uwzględnieniem wszystkich swoich blasków i cieni. Dawne państwo polskie nie zasłużyło ani na jednoznaczne potępienie, ani na przesadne uwielbienie. Wiedza o przeszłości państwa i prawa stanowi wielką skarbnicę doświadczeń, której wartość jest nie do przecenienia. Przodkowie współczesnych Polaków, Litwinów, Ukraińców, Białorusinów, a także Niemców i innych nacji zbudowali państwo – Rzeczpospolitą, będącą wspólnotą wielu narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Przez stulecia było ono tarczą cywilizacji europejskiej. Państwo to po latach świetności upadło wskutek braku zdolności jego struktur do sprostania wyzwaniom nowych czasów. Negatywną rolę odegrał upadek moralności publicznej, a także prywata i egoizm w łonie elit, rodzące niezdolność do podjęcia gruntownych i skutecznych reform ustrojowych i społecznych.

Książka adresowana jest do studentów prawa, a także historii, politologii, socjologii, europeistyki, kulturoznawstwa oraz do wszystkich czytelników zainteresowanych poznaniem ustroju politycznego i prawa sądowego dawnej Polski. Ułatwieniem w korzystaniu z podręcznika winny być zamieszczone na marginesach hasła przedmiotowe sygnalizujące treść poszczególnych akapitów.

Pierwsze wydanie podręcznika ukazało się w 2010 r. Wzbudziło ono zainteresowanie środowiska historyków ustroju i prawa polskiego oraz historyków. Dyskusja potwierdziła trafność poszukiwań nowego w swej formie i treści przekazu wiedzy historyczno-prawnej o Polsce oraz konieczność przedstawienia jej zgodnie z aktualnym stanem badań, odpowiednio do współczesnych potrzeb poznawczych i dydaktycznych. Postulatom tym stara się wyjść naprzeciw niniejsze opracowanie, w którym opis przeszłości skoncentrowany został na instytucjach prawnoustrojowych oraz na zasadach tworzących fundament kultury prawnej i politycznej dawnej Polski. W porównaniu z wydaniem drugim, które ukazało się w 2013 r., oraz trzecim, z 2015 r., w niniejszej, czwartej edycji wprowadzono szereg uzupełnień i korekt. Wykorzystane zostały w szczególności wyniki ostatnich badań nad historią polskiego parlamentaryzmu, unią polsko-litewską czy prawem miejskim. W szczególności zwrócono uwagę na znaczenie średniowiecznego prawa kanonicznego, z którego wywodziła się prawna konstrukcja unii, w ukształtowaniu relacji między Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim. Wzbożcono też bibliografię o prace ostatnio opublikowane.

Na treść książki wpłynęły dyskusje prowadzone w Katedrze Historii Prawa Polskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Za możliwość twórczej i częstej wymiany poglądów dziękuję zwłaszcza śp. prof. dr. hab. Stanisławowi Plazie. Szczególne podziękowania składam mojej małżonce Barbarze, której osobiste zaangażowanie i troska o moje zdrowie i byt codzienny pozwoliły mi tę pracę, rozpoczętą przed kilkunastoma laty, doprowadzić do pomyślnego końca. Za wskazanie korekt składam podziękowanie

p. Tadeuszowi Ostrowskiemu z Lublina. Książkę tę niezmiennie dedykuję pamięci mojego syna Adama Uruszczaka, asystenta na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, zmarłego 16 października 2005 r. Jako student, a następnie doktorant prawa nieustannie zwracał moją uwagę na potrzebę przygotowania nowej syntezy dziejów ustroju i prawa polskiego.

Wacław Uruszczak

Kraków, we wrześniu 2021 r.

Rozdział 1

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1. Przedmiot historii państwa i prawa polskiego

Historia prawa jest jedną z wielu dyscyplin naukowych wchodzących w skład tzw. prawoznawstwa, czyli nauki o prawie. Historia prawa jest dyscypliną wiedzy, której doniosłość poznawcza nie ogranicza się do kręgów prawniczych. Od początku swego istnienia historia prawa, będąc integralną częścią prawoznawstwa, stanowi zarazem jedną z najważniejszych dyscyplin historycznych. Ze względu na znaczącą, a nawet decydującą rolę prawa w dziejach społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturowych pole badawcze historii prawa wykraczało daleko poza płaszczyznę normatywną. Jest to *sui generis* naturalną konsekwencją tego, że wiele, a może nawet większość podstawowych dla życia społecznego i narodowego instytucji istnieje i funkcjonuje dzięki prawu. Dotyczy to w pierwszej kolejności podstawowej instytucji życia zbiorowego, jaką jest państwo, które – jak pisał Władysław Leopold Jaworski, znakomity prawnik, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego – jest „całością prawa, to jest całością norm prawnych”. Wielu historyków prawa zajmuje czołowe miejsca w panteonie najbardziej zasłużonych polskich historiografów. Wystarczy wspomnieć takie nazwiska, jak: Michał Bobrzyński, Oswald Balzer, Stanisław Kutrzeba, Bogusław Leśnodorski. Historia prawa jest jednak, a może przede wszystkim, dyscypliną prawniczą. Odślaniając przeszłość w sferze prawa, czyni to nie z próżnej ciekawości, ale zawsze z intencją przekazania współczesnym i przyszłym pokoleniom rzeczywistych historycznych doświadczeń w sferze prawa i następstw jego stosowania w określonym miejscu i czasie. Historia prawa jest więc tą dyscypliną naukową, w której tradycja odgrywa z natury rzeczy znaczącą rolę.

**przedmiot historii
państwa i prawa
polskiego**

Historia prawa dzieli się na działy merytoryczne, które same stanowią dość rozbudowane dyscypliny szczegółowe. Są nimi: historia prawa politycznego oraz historia prawa sądowego.

**prawo polityczne –
definicja**

Prawo polityczne to zbiór norm prawnych regulujących stosunki władzy w społeczeństwie, czyli relacje między rządzącymi i rządzonymi. Dzisiejsze prawo polityczne zawarte jest przede wszystkim w konstytucji, czyli ustawie zasadniczej państwa. Źródłem tego prawa są częstokroć inne akty prawa, takie jak umowy międzynarodowe, ustawy czy uchwały parlamentarne. Szczegółowe zasady formułuje także w swych orzeczeniach Trybunał Konstytucyjny. Ze względu na decydującą rolę konstytucji, będącej podstawowym źródłem norm określających stosunki władzy w państwie, współcześnie prawo polityczne nazywane jest prawem konstytucyjnym. Terminu tego nie da się jednak odnieść do czasów dawniejszych, kiedy nie było jeszcze konstytucji, a stosunki między rządzącymi a rządzonymi regulowane były przez normy zwyczajowe lub akty umowne. Z punktu widzenia historycznego termin „prawo polityczne” jest więc właściwszy dla określenia działu prawa normującego stosunki władzy.

**prawo sądowe –
definicja**

Prawo sądowe to zbiór norm prawnych regulujących stosunki zachodzące w społeczeństwie między jednostkami i grupami społecznymi, których celem jest ochrona dóbr i interesów indywidualnych lub zbiorowych. Pojęcie „prawo sądowe” wiąże ten dział prawa z wymiarem sprawiedliwości, czyli osądzaniem ludzkich czynów przez upoważnione do tego władze. Do prawa sądowego należą szczególnie gałęzie prawa, a mianowicie: prawo karne, prawo cywilne, prawo procesowe, prawo organizacji wymiaru sprawiedliwości.

Prawo polityczne i prawo sądowe składają się z instytucji prawnych, czyli zespołów norm regulujących pewne wybrane dziedziny życia. Instytucjami prawnymi są też osoby lub grupy osób wykonujących prawnie określone funkcje publiczno-polityczne lub społeczne². Termin „instytucja” wywodzi się z języka łacińskiego, w którym oznaczał „urządzenie”, „założenie”, „ustanowienie”. Historia prawa polskiego – politycznego i sądowego – jest w swej istocie historią instytucji prawnych w zakresie stosunków władzy oraz innych podstawowych stosunków zachodzących w społeczeństwie polskim od początków jego historii aż po czasy współczesne.

2. Historia dyscypliny

Marcin Kromer

Historia prawa polskiego jest dyscypliną wiedzy o dawnym rodowodzie. Jej początki sięgają XVI wieku, kiedy powstawały pierwsze prace poświęcone prawu polskiemu, w których instytucje prawnoustrojowe przedsta-

² Instytucja prawna jest to zespół norm prawnych regulujących określony typ stosunków prawnych, np. własność. Zob. *Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Białystok-Warszawa 2000, s. 296.

wiane były w sposób historyczny. Jako pierwszą pracę tego rodzaju należy wymienić dzieło Marcina Kromera *Polonia sive de situ, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo* [*Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urzędach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*], wydane w Krakowie w 1577 r. Jej autor, wybitny polski humanista i pisarz, dyplomata, współpracownik biskupa krakowskiego Piotra Gamrata i kanclerza wielkiego koronnego Samuela Maciejowskiego, z urodzenia mieszczanin, przedstawił w tym dziele Królestwo Polskie i jego społeczeństwo. Koncentrując się na opisie instytucji ustrojowych swoich czasów, nawiązywał często do przeszłości, pokazując ich historyczną genezę.

Wybitne dzieła poświęcone prawu politycznemu dawnej Polski powstały w XVIII wieku. W 1742 r. ukazało się drukiem w Gdańsku opracowanie Gotfryda Lengnich *Ius publicum Regni Poloniae* [*Prawo publiczne Królestwa Polskiego*]. Polski przekład tego dzieła ukazał się w Warszawie w 1761 r. W 1787 r. wyszło w Warszawie dzieło Wincentego Skrzetuskiego *Prawo polityczne narodu polskiego*. Obie powyższe prace przedstawiały prawo polityczne obowiązujące, ale w szerokiej perspektywie historycznej. Tego rodzaju podejście do opisu instytucji prawnych znalazło się też w pracy Teodora Ostrowskiego *Prawo cywilne narodu polskiego*, Warszawa 1784, będącej syntetycznym opracowaniem staropolskiego prawa sądowego.

W XVIII wieku, w związku z kryzysem ustrojowo-politycznym państwa, wielu autorów podejmowało zagadnienia reformy instytucji publicznych, politycznych i prawnych państwa. W swoich dziełach z reguły przedstawiali stan aktualny, ale z uwzględnieniem jego historycznej genezy, aby następnie proponować konieczne reformy. Do takich dzieł należy zwłaszcza opracowanie Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie* (1760–1763), poświęcone sejmowi polskiemu i koniecznym jego reformom. Ostrej krytyce poddał on instytucję *liberum veto*. Był zagorzałym orędownikiem ustroju monarchii konstytucyjnej na wzór angielski. Osiągnięciem Konarskiego było także rozpoczęcie w 1732 r. publikacji drukiem zbioru ustaw polskich *Volumina Legum*, które przygotowywał wspólnie z Józefem Andrzejem Załuskim. Wydali oni łącznie 6 tomów obejmujących całość polskiego ustawodawstwa do 1736 r. Dwa dalsze tomy, zawierające ustawy sejmowe z czasów rządów króla Stanisława Augusta, ogłosili ojcowie pijarzy w 1782 r. Równoległe w tym samym czasie Maciej Dogiel opracował i wydał drukiem *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* [*Kodeks dyplomatyczny Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I, IV i V], w którym opublikowane zostały traktaty międzynarodowe zawarte przez Polskę. Oba wspomniane wydawnictwa upowszechniały dorobek prawodawczy dawnej Polski od średniowiecza po epokę oświecenia.

Gotfryd Lengnich

Wincenty Skrzetuski

Teodor Ostrowski

Stanisław Konarski

Volumina Legum

Maciej Dogiel

**Jan Jakub
Rousseau i inni**

Wiele opracowań o znaczeniu historyczno-prawnym powstało w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792). Miały one często charakter publicystyczny, zwłaszcza utwory Jacka Jezierskiego, Hugona Kołłątaja czy Stanisława Staszica. O systemie politycznym dawnej Polski wypowiadali się też wybitni autorzy zagraniczni, zwłaszcza czołowi reprezentanci francuskiego oświecenia – Gabriel Mably i Jan Jakub Rousseau. O ustroju dawnej Polski pisało też obszernie w *Wielkiej encyklopedii* d’Alemberta i Diderota. Dziełem Rousseau był słynny traktat *Considération sur le gouvernement de Pologne* [*Uwagi nad rządem Polski*]. Jako czołowy rzecznik teorii umowy społecznej autor ten dostrzegał w polskich instytucjach parlamentarnych wiele pozytywnych cech, bliższych ideałowi demokracji, niż było to w angielskiej monarchii konstytucyjnej.

**historia prawa
w czasach
zaborów**

Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w następstwie rozbiorów nie zahamował zainteresowań przeszłością polskiego prawa. Badania nad dawnym prawem, zarówno politycznym, jak i sądowym, w czasach zaborów traktowano jako ważny element formujący świadomość narodową społeczeństwa, które aspirowało niezmiennie do odbudowy samodzielnego państwa. Potrzeba historycznych badań nad prawem znajdowała także dodatkowe uzasadnienie w poglądach tzw. szkoły historycznej w prawoznawstwie. Kierunek ten, powstały w Niemczech w pierwszej połowie XIX wieku, uznawał prawo za wytwór ewolucji historycznej społeczeństwa, za część jego kultury. Prawo było w rozumieniu tej szkoły jednym z czynników decydujących o tożsamości narodowej. Propagowana przez szkołę historyczną metodologia badawcza nakazywała prowadzenie studiów nad instytucjami prawnymi w jak najszerszym zakresie genetycznym i porównawczym. Pierwszą pracą powstałą w tym nurcie jest dzieło Tadeusza Czackiego *O litewskich i polskich prawach* (1800), w którym autor ukazywał związki instytucji prawa polskiego i litewskiego z prawem rzymskim i starogermańskim.

szkoła historyczna

Tadeusz Czacki

**HPiP jako
dyscyplina
uniwersytecka**

W XIX wieku historia prawa stała się dyscypliną uniwersytecką, której zadaniem było kształcenie prawników. Historyczne spojrzenie na prawo, czyli pokazanie instytucji prawnych w rozwoju, a nie tylko w ich aktualnym kształcie, uznawano za konieczny element przygotowania do wykonywania zawodu prawnika jako znawcy prawa, a zarazem rzecznika podstawowych wartości społecznych. Do grona najwybitniejszych uczonych historyków prawa, których życie i twórczość przypadły w czasach zaborów, należeli:

**przedstawiciele
polskiej szkoły
historycznej**

- 1) wydawca źródeł średniowiecznego prawa polskiego Jan Wincenty Bandtkie;
- 2) autor znakomitej *Historii prawodawstw słowiańskich* Wacław Aleksander Maciejowski;
- 3) znawca średniowiecznego prawa polskiego Romuald Hube;
- 4) badacz Statutów Kazimierza Wielkiego i wydawca najstarszych zapisów sądowych Antoni Zygmunt Helcel, który był założycielem

Katedry Historii Prawa Polskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

Kontynuatorami prac Helcla byli Michał Bobrzyński, Franciszek Piekoński i Bolesław Ulanowski. W szczególności Michałowi Bobrzyńskiemu, jednemu z najwybitniejszych polskich historyków z okresu zaborów, historiografia wiele zawdzięcza, m.in. opracowanie *Dzieje Polski w zarysie*, w którym pokazał on po raz pierwszy przeszłość historyczną Polski jako przeszłość państwa polskiego. Obraz polskich instytucji prawno-ustrojowych w ujęciu Bobrzyńskiego był bardzo krytyczny. Autor ten należał do nurtu historycznego zwanego szkołą krakowską, która stawiała sobie za cel uświadamianie społeczeństwu polskiemu, zwłaszcza jego elitom, błędów przeszłości, aby było od nich wolne w przyszłości. Na przełomie wieków XIX i XX nader krytyczna wizja przeszłości prawnoustrojowej znajdowała coraz mniej zwolenników. Młodszy badacz, w szczególności profesor Uniwersytetu we Lwowie Oswald Balzer (zm. 1933) czy krakowski profesor Stanisław Kutrzeba (zm. 1946), w ocenie ustroju i prawa dawnej Polski byli zdecydowanie mniej krytyczni, wręcz przeciwnie. Pokazywali jego rzeczywistą wielkość na szerszym tle europejskim. Stanisław Kutrzeba wydał po raz pierwszy w 1905 r. syntetyczne podręcznikowe opracowanie *Historii ustroju Polski*, t. I, *Korona*, w którym przeszłość Polski została pokazana jako dzieje jej ustroju społecznego i politycznego. Opracowanie to, którego ostatnie, ósme wydanie, poprawione i uzupełnione przez Adama Vetulaniego ukazało się w 1949 r., stało się podstawowym podręcznikiem akademickim z historii prawa polskiego aż do 1950 r. Wśród licznych osiągnięć Kutrzeby wyróżniała się pomnikowa *Historia źródeł dawnego prawa polskiego* (t. I i II) oraz wydawnictwo *Akta unii Polski z Litwą*. W tamtym czasie badania nad historią prawa szczególnie propagowała Akademia Umiejętności w Krakowie. Wielkie zasługi miała jej Komisja Prawnicza, która inspirowała zwłaszcza prace nad edycją staropolskich źródeł prawa. Pod jej egidą ukazywały się takie serie wydawnicze, jak: *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, *Archiwum Komisji Prawniczej* czy *Corpus Iuris Polonici*. Doniosłej wagi wydawnictwa źródłowe w dziedzinie historii prawa powstawały także we Lwowie, zwłaszcza *Akta grodzkie i ziemskie*, będące pomnikowym dziełem Ksawerego Liskego i Antoniego Prochaski.

W Polsce Odrodzonej historia prawa stanowiła istotny element prawniczego wykształcenia. Na czynnych wówczas wydziałach prawa istniały katedry historyczno-prawne, w tym katedry historii ustroju i prawa polskiego. Do najznamienszych czynnych wówczas profesorów należeli wspomniani Oswald Balzer i Stanisław Kutrzeba, a także Władysław Abraham i Przemysław Dąbkowski. Zasadą tego ostatniego było pomnikowe opracowanie systemu staropolskiego prawa sądowego *Prawo prywatne polskie*, t. I i II, Lwów

Michał Bobrzyński

Oswald Balzer

Stanisław Kutrzeba

II Rzeczpospolita

Opracowanie ukazuje ewolucję ustrojową państwa polskiego oraz następujące kolejno przekształcenia jego instytucji politycznych i prawnych. Polska jako państwo powstała w X wieku. Pod koniec wieku XVIII – w wyniku rozbiorów dokonanych przez Austrię, Prusy i Rosję – utraciła niepodległość, aby w 1918 roku odrodzić się jako wolna Rzeczpospolita. W tym czasie zmieniały się jej terytorium, struktury społeczne, formy rządu, instytucje władzy i prawo. Zmiany te były wymuszane okolicznościami obiektywnymi, a zarazem wpływ na nie mieli konkretni ludzie odgrywający rolę przywódców, w szczególności panujący książęta i królowie oraz osoby przynależące do elity społecznej i narodowej.

Podręcznik ten wyróżnia się nowatorskim ujęciem tematu, lekkością języka i aktualnością prezentowanej wiedzy. Jego lektura wzbogaca znajomość zagadnień o Polsce przedrozbiorowej, kreśląc wolny od uprzedzeń i zgodny z prawdą historyczną obraz instytucji ustrojowych i prawnych z uwzględnieniem praktyki ich funkcjonowania. Wiedza z tego zakresu umożliwi głębsze poznanie przeszłości państwa i tym samym przygotowuje do podjęcia wyzwań stojących przed współczesnym pokoleniem Polaków.

Publikacja jest przeznaczona przede wszystkim dla studentów prawa, historii, politologii i wszystkich innych kierunków, które w programie mają zajęcia z historii ustroju i prawa polskiego. Może też w wysokim stopniu zaspokoić potrzeby poznawcze czytelników zainteresowanych przeszłością Polski.

Wacław Uruszczak – profesor doktor habilitowany nauk prawnych; w latach 1993–2017 profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, długoletni kierownik Katedry Historii Prawa Polskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim; autor około 700 prac naukowych i popularnonaukowych opublikowanych w kraju i za granicą, w szczególności z dziedziny historii ustroju i prawa polskiego, w tym poświęconych sejmowi, kulturze politycznej i prawnej.

LEXOTEKA
więcej niż podręcznik

Poszukaj pozostałych podręczników
dostępnych online

www.lexoteka.pl

9788382465181 W04P01

ISBN 978-83-8246-518-1

9 788382 465181

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA 801 04 45 45

ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUWER.PL

WWW.PROFINFO.PL